

A groteszk ábrázolásmód Örkény István egyperces alkotásaiban

Bevezető gondolatok

Örkény István (1912-1979) neve elválaszthatatlanul összeforrt a groteszk stílusértékkel, mintegy „védjegyévé” vált. Az efféle nagyon markáns jellemzőkkel azonban nem árt óvatosan bánni: könnyen megtörténhet, hogy egy mindent lefedni, összemosni, összefoglalni tűnő fogalom egyszer csak kizár minden más értelmezési lehetőséget, és végtelenül egysíkúnak ábrázol egy rendkívül sokszínű életművet. Az örkényi műnek kétségtelenül elidegeníthetetlen sajátja a groteszk; úgynevezett egyperces novelláinak meghatározó stílusminősége. Vizsgáljuk meg, hogyan működik a groteszk szemléletmód ezekben a sajátos alkotásokban!

A tétel kifejtése

Az **Egyperces novellák** című kötet 1968-ban jelent meg először (és később több, bővített kiadást is megért), noha az *Egypercesek* első ciklusa már 1966-ban napvilágot látott a *Jeruzsálem hercegnője* című kötet (1966) részeként. Rendkívül rövid, ám **műfaji tekintetben sokszínű** szövegek gyűjteménye ez a kötet, melyben novella éppúgy található, mint hirdetés, leltár, hivatalos úrlap vagy párbeszéd.

Tulajdonképpen írói gesztusként is értelmezhetjük a címbeli műfajmegjelölést, amely egyszerre utal a szövegek rövidségére („egyperces”) és történetyszerűségére („novellák”).

Az egypercesek értelmezésének egyik kulcsa a **beszédhelyzetek** megértése: általában mindennapi, ismerős szituációkat ábrázolnak ezek a szövegek, jelenetszerűek. A szokványos szituáció azonban csupán keretet ad, hogy abból kibontakozhassék valami egészen rendkívüli. A *Hogylétemről* című híres darab nem más, mint egy udvarias beszélgetés – egészen az utolsó megszólalásig:

- Jó napot.
- Jó napot.
- Hogy van?
- Köszönöm, jól.
- És az egészsége hogy szolgál?
- Nincs okom panaszra.
- De minek húzza azt a kötelet maga után?
- Kötelet? – kérdeztem hátrapillantva. – Azok a beleim.

Meghökkenítő válasz; próbáljuk megfogalmazni, mitől! Ismerjük a „kilóg a belem” (vagy ennek valamelyik változata) metaforikus **közhelyet**, amit akkor mondunk, ha nagyon ki vagyunk merülve. A párbeszéd megszólítottja ebben az esetben azt teszi nyilvánvalóvá, hogy az egyébként **képes kifejezést szó szerint** kell értenünk, amely így máris megszűnik közhelyszerű lenni. Ehelyett inkább meglepődünk, viszolygunk, undorodunk a látottakon (pontosabban: a láttatottakon), és meglepetségünk csak fokozódik attól, hogy a jelenet szereplője (akiről itt kiderül ki, hogy első személyű elbeszélő) szürke, udvarias beszédmódja mit sem változik a belek említésekor.

Ezen a ponton el is érkeztünk egy sarkalatos kérdéshez, tudniillik hogy **mit is jelent az, hogy groteszk**. (A fogalom használata rendkívül széleskörű, és amikor a következőkben megpróbáljuk körüljárni, definiálni, rámutatunk néhány jellegzetességére ugyan, de teljességében nem ragadhatjuk meg.) A groteszk a **komikum** egyik fajtája (a humor, a szatíra vagy az irónia mellett), amely úgy éri el hatását, hogy **egymástól** rendkívül **távol eső értékeket** rendel egymás mellé. Példánkban a közhelyszerűség és az undor vált ki meghökkenítő hatást, de említhetnénk még a szomorú és harsány vagy a kisstílusú és a nagyszabású találkozását is.

Örkény egypercesei groteszk szemléletmódjához tehát hozzátartozik a **szokványosban rejlő szokatlanság**, az **abszurd logika** és az **ironikus beszédmód**; ez utóbbi abból a feszültségből adódik, ami a megszokottság kerete és a szokatlanság relációjában érhető tetten.

Az egyperces novellák egy része **anekdotikus** jellegű és/vagy **példázatszerű**: nagyon konkrét situációt ábrázolnak, miközben tipikus helyzeteket, jellemeket, reakciókat mutatnak be. A másik nagy klasszikus, az *In memoriam dr. K. H. G.* esetében a szokványosság épphogy nem a keretet alkotja, hanem a gödröt ásó tudósember beszédmódját jellemzi; a jelenetkeret ugyanis egy szélsőségesen kiélezett szituáció, amelyben egy műveletlen német őr felügyeletében végzi lealjasító munkáját a művelt dr. K. H. G., méghozzá egyfajta **abszurd derűvel**. Nem nehéz ebben a karikatúraszerű szereposztásban felismernünk az **elnyomó hatalom**, illetve a **hatalomnak kiszolgáltatott** képviselőjét. Mindketten **típusok**: dr. K. H. G., titulusával, három részből álló nevével és intellektuális kérdéseivel jeleníti meg a naiv értelmiségit, az őr a gátlástalan hatalomgyakorlás eszköze és megtestesítője, aki minden olyan esetben szélsőségesen reagál, amikor valaki vagy valami a **felsőbbrendűségét** fenyegeti. Ebben az esetben a fenyegetés intellektuális jellegű: az őr nem tudja elviselni rabjának szellemi fölényét. A jelenet rövidsége, sűrítettsége **intenzívvé** teszi a művet, a narrátori beszédmód **társalkodó, anekdotikus** jellege („Nagyon szeretett magyarázni.”) pedig kegyetlen **ironiával** leplezi le a helyzet visszásságát. Ez a **leleplező jelleg** szintén sajátja az egyperceseknek általában: a *Változatok* című egyperces (vers?) rámutat, hogy nap mint nap tiltások között járunk: „A fűre lépni tilos / tilos a fűre lépni / lépni tilos lépni / lépni lépni lépni / lépni tilos tilos / tilos tilos tilos. / Tilos.” Ebben a műben ugyanakkor hiába keresnénk az anekdotikus jelleget, még epikus alkotásnak is nehezen aposztrofálhatnánk.

A tétel összegző leírása

Az *Egyperces novellák* tehát rendkívül heterogén gyűjtemény. Ami ezeket a műveket összefogja, az az önmagában is komplex, sokféleképpen értelmezhető groteszk szemléletmód, amely jelenet-, és sokszor anekdotikus példázatszerű szövegekben fejt ki hatását. A szokványos és a szokatlan találkozási pontja, az abszurd logika, valamint az ironikus beszédmód teszi jellegzetessé Örkénynek ezen örökérvényű műveit.